

فصل نامه پژوهش‌های تاریخی (علمی - پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و دوم، دوره جدید، سال هشتم
شماره سوم (پیاپی ۳۱)، پاییز ۱۳۹۵، صص ۲۴-۱
تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۰۵/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۲/۰۲

تحلیل زمینه‌های معاهده زهاب و پیامدهای آن بر دولت صفویه

جهانبخش ثواقب* - طاهره زکیی**

چکیده

مناسبات دولت صفویه با همسایه غربی خود، یعنی دولت عثمانی، از همان زمان شاه اسماعیل اول توأم با کشمکش و درگیری‌های نظامی بود. جنگ چالدران در سال ۹۲۰ ق/۱۵۱۴م نقطه عطف این ستیزه‌ها بود که درگیری‌های درازمدت بعدی را در پی داشت. شاه عباس اول در دوران حکومت خود، چند بار توانست عثمانیان را شکست دهد؛ اما با مرگ او در سال ۱۰۳۸ ق/۱۶۲۹م و در آغاز سلطنت شاه صفی، بار دیگر عثمانیان در حمایت از شاهزاده‌ای شورشی و فراری گرجی، به ایران لشکر کشیدند. با این اقدام، پادشاه صفوی درگیر جنگی ده ساله شد که سرانجام، به شکست او و جدایی بغداد و بین‌النهرین از حاکمیت صفویه انجامید. این دوره از جنگ‌ها با انعقاد معاهده صلح زهاب در سال ۱۰۴۹ ق/۱۶۳۹م به انتها رسید و به حدود یک سده و نیم ستیز بین دو همسایه پایان داد. در این مقاله، افزون بر شناخت عوامل دشمنی و ستیزه‌های دیرینه صفویان و عثمانیان، به منازعات این دو همسایه در ایام زمامداری شاه صفی پرداخته شده است؛ سپس زمینه‌های برقراری معاهده زهاب و پیامدهای آن در اوضاع داخلی و سیاست خارجی دولت صفویه تبیین و تحلیل شده است. یافته‌های این پژوهش نشان داده که انعقاد معاهده زهاب بین ایران و عثمانی در عصر شاه صفی، سیاست داخلی و خارجی ایران را تحت تأثیر قرار داده و پیامدهای درازمدتی برای دولت صفوی در پی داشته است.

واژه‌های کلیدی: صفویه، عثمانی، شاه صفی، سلطان مراد چهارم، بغداد، معاهده زهاب.

* استاد گروه تاریخ دانشگاه لرستان jahan_savagheb@yahoo.com

** کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه لرستان taherehzakii@yahoo.com

مقدمه

با روی کار آمدن شاه اسماعیل صفوی (حک ۹۰۷ تا ۹۳۰ ق/۱۵۰۲ تا ۱۵۲۴ م) و برافتادن ملوک الطوائفی و استقرار مذهب شیعه، دولت متمرکزی در ایران به وجود آمد که در دنیای آن روز، از شهرت و اعتبار خاصی برخوردار شد. در همین زمان و با کوشش سلطان محمد دوم، یعنی فاتح قسطنطنیه و سپس سلطان سلیم اول امپراتوری عثمانی نیز قدرتی به هم رساند و رقیب بزرگی برای دولت صفویه شد. از این رو، با مبارزه‌جویی شاه اسماعیل و سلطان سلیم و در اثر عوامل متعددی، از همان سال‌های آغاز حکومت صفویه مناسبات نظامی و خصمانه‌ای میان دو دولت شکل گرفت. حاصل این مناسبات نیز جنگ‌ها و زدوخوردهای گوناگون، خسارت و خرابی منابع اقتصادی، تلفات نیروی انسانی، دشمنی و ستیزه و ناامنی مرزی، بهره‌وری کشورهای اروپایی از اختلاف این دو همسایه و عوامل دیگر بود. ستیزه‌های دو دولت در خلال سده دهم و در سده یازدهم قمری تا انعقاد معاهده صلح زهاب در سال ۱۰۴۹ ق/۱۶۳۹ م و ایام پادشاهی شاه صفی (حک ۱۰۳۸ تا ۱۰۵۲ ق/۱۶۲۹ تا ۱۶۴۲ م) ادامه داشت و بارها دو کشور را به مصاف یکدیگر کشاند. این پژوهش با مد نظر داشتن مناسبات نظامی دو دولت صفویه و عثمانی در عصر شاه صفی، با هدف تبیین چگونگی رابطه طرفین در این دوره، به تحلیل زمینه‌های انعقاد معاهده زهاب و تأثیر پیامدهای آن در سیاست داخلی و خارجی دولت صفویه پرداخته است.

بدیهی است که شناخت عوامل همگرایی یا ستیزه و دشمنی (واگرایی) میان دولت‌های همسایه در برهه‌های مختلف تاریخی، به منظور پرهیز از کشمکش‌های دوجانبه و تقویت مبانی استحکام پیوند دولت‌ها در وضع کنونی، ضرورت انجام این پژوهش تاریخی را رقم زده است. پرسش اصلی این پژوهش آن است که

معاهده صلح زهاب در سیاست خارجی و داخلی دولت صفویه چه پیامدهایی داشت؟ مفروض اصلی پژوهش آن است که معاهده زهاب سیاست نظامی و ستیزه‌جویی صفویه عثمانی را به سیاست تنش‌زدایی و حسن همجواری تبدیل کرد و از دامنه همگرایی ایران‌اروپا کاست؛ اما در عرصه داخلی، پیامدهای ناگواری برای دولت صفوی در پی داشت.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع پژوهش‌های تاریخی است که با توجه به ماهیت موضوع، به شیوه توصیفی تحلیلی سامان یافته و در گردآوری آگاهی‌های تاریخی، به منابع اصلی متکی بوده است.

پیشینه پژوهش

با وجود گزارش‌های پراکنده تاریخی که مورخان رسمی صفویه در این باره ارائه کرده‌اند، پژوهش‌های جدید بیشتر به روابط عثمانی و صفویه از آغاز تا دوره شاه عباس اول پرداخته و به این مناسبات در دوره شاه صفی توجه نکرده‌اند. پژوهش‌های جدیدی که در قالب تألیف کتاب بوده نیز، روایت کوتاه و ساده‌ای از همان گزارش‌های تاریخی درباره این دوره ارائه کرده‌اند. در مقالات صفویه‌پژوهی، مجیرشیبانی (۱۳۴۷) در مقاله خود به سیاست صلح و دوستی شاه اسماعیل صفوی با امپراتوری عثمانی پرداخته و در مقاله‌ای دیگر (۱۳۴۹)، روابط دو کشور ایران و عثمانی را بررسی کرده است که هیچ یک عصر شاه صفی و معاهده زهاب را در برنمی‌گیرد. شاملی (۱۳۸۲) ریشه‌های چالش و درگیری میان صفویان و عثمانیان را بررسی کرده و دهقانی (۱۳۸۴) در تحلیلی، عوامل واگرایی در روابط عثمانی صفویه را با تأکید بر سه عامل مذهبی، سیاسی و